

Riksintresse för kulturmiljövården

Jälund - Sörby (D36)

Träbro till Hyltingeö, foto KBT

KUNSKAPSUNDERLAG

Värden

Kunskapsvärde

Hyltingeö är en tydligt avgränsbar bygd där det är möjligt att följa en kolonisation i början av bronsålder som fortlever in i äldre järnålder. Det finns goda möjligheter att studera en förhållandevis välbevarad och mångfacetterad bygd från denna begränsade förhistoriska tidsperiod. På Hyltingeö finns ett stort antal rösen och stensättningar som ligger i spridda lägen över stora delar av halvön. Fornlämningarna är belägna på den höglänta, bergiga marken och vänder sig tydligt ut mot de omgivande sluttningarna där samtida bosättningar kan förväntas ligga ner mot vattnet. I dagens hagmark finns flera områden med mycket lämpliga boplatssområden, t.ex. mellan Sörby och Jälund där det ännu inte noterats några boplatslämningar. Inom dessa hagmarker finns en rad äldre fossila odlingspår, efter odlingar som inte återfinns i det äldre kartmaterialet. Fornlämningarna anger att området varit mer intensivt nyttjat under bronsålder- äldre järnålder.

Jälund och Sörby är exempel på bybildningar i det inre av Södermanland med välbevarad bebyggelsestruktur och byggnadsbestånd från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Den långa träbron över till Hyltingeö är den längsta bevarade träbron i länet och har stora värden genom sitt tekniska utförande som visar på det tidiga 1900-talets äldre träbroar.

Upplevelsevärde

Rösen på de högsta krönen är tydliga med typiska lägen. De utspridda stensättningarna är däremot mer otydliga och svåra att återfinna för den ovane.

Området har en pastoral prägel med välbevarade byar med stora miljöskapande värden. I de välhävda naturbetesmarkerna finns en rad spår av äldre odling som alltjämt går att uppleva i terrängen. Träbron till Hyltingeö har stora miljöskapande värden.

Bruksvärde

Levande landsbygd med goda bebyggelsemiljöer, aktivt jordbruk och djurhållning som bidrar till att hålla de värdefulla naturbetesmarkerna i området öppna. Träbron är i dagligt bruk.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

De många gravarna, stensättningarna och rösen bör ses som uttryck för en sammanhållen miljö med förmodade bosättningar från tidig bronsålder till äldre järnålder. Bevara fornlämningarna med mellanliggande områden och närmiljöer. Flera av fornlämningarna är tydliga och sambandet mellan dessa och de omgivande dalgångarna och sluttningarna med naturbetesmark ska kunna upplevas. De välbevarade bebyggelsestrukturerna och byggnadsbestånden vid Jälund och Sörby ska behålla sin karaktär och vara möjliga att uppleva. Träbron vid Hyltingeö är en av få bevarade träbroar i länet som alltjämt är i bruk och bör bevaras.

Det innebär att:

- Fornlämningarna ska bevaras i enlighet med KML.
- Tillgängliggöra och skylta upp fornlämningsmiljöerna.
- Hagmarkerna ska fortsätta att betas.
- Områden i anslutning till befintliga bymiljöer ska visas stor hänsyn och nytillskott i bebyggelsen måste ske med stor omsorg.
- Träbron bör underhållas kontinuerligt så att material, utförande och profil över vattnet kan bestå.

Beskrivning

Naturgeografi

Kuperad halvö i Båven med dalsänkor med åkrar och beteshagar. Halvön omges av tämligen branta stränder. Mellanliggande höjdområden utgörs av skogsmark och betade hagmarker med uppstickande bergklackar.

Dagens landskapsbild

Kuperat jordbrukslandskap med byar på markanta höjder i åkermarken som omges av höglänta skogsmarker. Vid Saxängen finns sjön i blickfånget. Stränderna är relativt branta och domineras av skogsmark. På ön finns flera områden med värdefull naturbetesmark, bl.a. Natura 2000 vid Stora Överby samt i ett stråk från Jälund till Sörby och vidare till Saxängen. I dessa områden förekommer även åkermark med åkerholmar.

Dagens brukande

Levande jordbruk.

Dagens bebyggelsestruktur

Mindre byar och gårdar med välbevarad bybebyggelse från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Övre Jälund och Sörby har välbevarad bybebyggelse även om gårdar flyttat ut från respektive bytomt i samband med skiftena. Vid Saxängen finns en herrgårdsanläggning uppförd av Evert Miles 1914-17 i en blandning mellan 1700-talets klassicistiska herrgårdsarkitektur och det tidiga 1900-talets nationalromantiska och klassiska stil. Ladugårdarna är nu rivna. Bebyggelsen är välhållen och enstaka nya byggnader, t.ex. vid Sörby mellangård är känsligt utformade och anpassade till den äldre bebyggelsemiljön.

Historiska skikt

Stenålder - Under yngre stenålder hade landhöjningen lett till att Hyltingeö hade samma utsträckning som idag. Fynd som visar på bosättningar från denna tid är inte kända, även om förutsättningar för boplatser från yngre stenålder borde vara mycket gynnsamma.

Bronsålder – järnålder - Ett stort antal ensamliggande gravar, främst stensättningar och rösen visar att Hyltingeö koloniserades under bronsålder. På halvöns högsta höjd, söder om Stora Överby finns en koncentration av rösen och gravar som anger att området varit av särskild betydelse. Mitt på ön finns ett röse omgivet av en gravhög, felaktigt registrerad som fornborg. Nordväst om Saxängen ligger två välbevarade rösen, varav de fyrsidiga har antydning till kallmurade kanter. Fornlämningarna anger att det funnits en omfattande alternativt flera bosättningar på ön som fortlevde i äldre järnålder. De väl hävdade hagmarkerna vid Karl-Johans gården, Stora Överby och vid Sörby-Saxängen har varit mycket lämpliga som boplatsområden.

Folkvandringstid – yngre järnålder - Från övergången till yngre järnålder finns en fornborg i området. I övrigt tycks bosättningar ha minskat på Hyltingeö under yngre järnålder. Vid Stora Överby finns ett litet gravfält som kan höra till yngre järnålder. Flera av ortnamnen, Jälund, Sörby och Överby tyder dock på att de etablerats i yngre järnålder.

Nyare tid - Under 1500-talet består Jälund av två frälsehemman, Nedre Jälund och Övre Jälund på samma platser som idag. Under 1600-talet är Nedre Jälund (även kallad Norrgården) sätesgård och Stora Överby säteri med ägor som sträcker sig långt vidare mot nordväst bortom Hyltingeö. Under 1600-talet inkorporeras gårdar i Jälund, Stora Överby och Sörby i säteriet. Stora Överby var säteriets ladugård.

Idag består Nedre Jälund av en gård, Övre Jälund av två gårdar. Vid Saxängen, ett avgärda hemman från Sörby finns en herrgårdsinspirerad anläggning från tidigt 1900-tal. Vid Sörby finns tre gårdar kvar på bytomten som visar på en äldre bystruktur.

Inom den äldre naturbetesmarken finns en rad fossila spår av äldre odlingar som tillsammans med de kuperade, uppbrutna odlingsmarkerna vid Sörby och Saxängen visar på äldre tiders åkerbruk.

Värdetext 1987

Jälund – Sörby mm: Odlingsbygd med by- och gårdsbebyggelse. Gravfält och ensamliggande fornlämningar från brons- och äldre järnålder, fornborgar. Avgärda hemmanet Saxäng med mindre herrgårdsanläggning från 1914-17.
--

Historiska näringar

Jordbruk

Kommunikation

Slingrande terränganpassad vägsträckning som går tillbaka till minst 1600-tal. Vid Jälund finns en anmärkningsvärd träbro över sundet, den saknas på Generalstabskartan från 1860-talet medan den finns med på Laga skifteskartan över Jälund från 1876.

Samhällsfunktioner

Säteribildning vid Jälund på 1600-talet.

Makt

Vems landskap

Självägande bönder, säteriet Jälund

Visuella/ historiska samband

Byarna ligger åtskilda från varandra i olika dalgångar med bebyggelsen på höjder centralt i åkermarken. Merparten av gårdarna ligger alltså kvar på bytomterna.

Koppling till naturgeografi

Bytomterna ligger i markanta höjdlägen.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Jälund - Sörby (D36)

Socken: Hyltinge och Gryt socknar

Kommun: Flens och Gnesta kn

Karaktärstyp: Odlingslandskap, fornlämningsmiljö

Karaktärsord: Krönrösen, stensättningar med varierade former, gravhägnader, fornborg, gravfält, sätesgård, välbevarad bybebyggelse, mindre herrgårdsanläggning, naturbetemark med ålderdomliga odlingsspår, träbro

Befintliga skydd:

Fornlämningar, 2 kap. KML

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3 kap.6§ MB

Riksintresseområde för naturvården, 3 kap.6§MB - Båvenområdet

Riksintresse för friluftslivet 3 kap. 6 § MB – Båvenområdet

PBL 8 kap. §13,14,17.

Natura 2000 (4 kap 8§MB)

Biotopskydd för ädellövsskog, alléer, vattendrag.

Uttolkning av gräns 2014

Riksintresset omfattar den historiska inägomarken med den väl sammanhållna bronsålders- och äldre järnåldersbygden. I nordväst omfattas brofästet vid Grinda.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Yngre stenålder	Området är torrlagt genom landhöjningen och erbjuder många fina boplatslägen på nivåerna 50-25 m. ö. h. Lösfynd saknas från området.				
Bronsålder – äldre järnålder	Stort antal stora rösen och ensamliggande stensättningar över stora delar av ön – tyder på omfattande bosättning	(Gravhöggnaden felaktigt registrerad som fornborg)			Rösen, stensättningar. Röse med gravhöggnad mitt på Hyltingeö. Kvadr. röse med kallmurning NV om Saxängen.
Folkvandringstid – yngre järnålder	En fornborg. Ortnamn som går tillbaks till yngre järnålder, – by. Litet gravfält vid Stora Överby	Fornborg, strategisk placering i det inre sjösystemet			Fornborg
Medeltid	Nykolonisation ?				
1500-tal	Jälund och Stora Överby utgör sätesgårdar på 1500-/1600-talet. Flera av de underliggande gårdarna blir så småningom egna enheter.			Sätesgårdar	
1800-talet	Byar vid Sörby och Jälund som alltjämt bibehållet många drag från 1800-1900-talen	Bro uppförs ca 1860-1870.		Självvägande bönder.	Välbevarad bybebyggelse vid Jälund och Sörby
1900-talet	Saxängen, avgärda enhet från Sörby, får herrgårds-karaktär 1914-17 genom arkitekt Evert Milles.				Saxängen – mindre herrgårdsanläggning i nyklassicistisk stil blandad med nationalromantiken